

СИМБОЛИ МЕДИЦИНЕ

Прим. др мр сци Слободанка Илић-Тасић¹, Јасмина Радовановић²,
др Мартин Новак¹

¹Клиника за дечје интерне болести КЦ Ниш, Ниш

²Медицинска школа „Др Миленко Хадић“, Ниш

Сажетак

Симболи „змија око штапа“ и *caduceus* су најчешће примењивани медицински симболи. Њихово порекло сеже у далеку прошлост, у доба античке медицине. Циљ приказа је историјски преглед примењиваних симбола и разматрање њиховог значења кроз призму новијих археолошких и физичких истраживања, применом светлосне формуле.

Симбол медицине „змија овијена око штапа“ везан је за Асклепија, античког лекара (живео, наводно 1143. год. пре н. е.), који је касније проглашен божанством лекарства (медицине). Сличан симбол се спомиње и у Библији (4 Мој. 21, 5-9; Јован 3, 14), означен касније као „Неустан“ (2 Цар. 18, 4; 2 Днев. 31, 1). Неки истраживачи су разматрали и теорију „црва“.

Асклепије (грч. *Asclepios*, лат. *Aesculapius*), бог лекарства, био је син бога Аполона и нинфе Корониде. Асклепије је приказиван слично Зевсу, али уз њега су увек биле змије које су, због могућности скидања коже, биле симбол подмлађивања. Посебно је био поштован у Епидуру. Асклепијев пандан у римској митологији је Ескулап. И египатска медицина је имала своја божанства медицине, међу којима је Имхотемп одговарао улози Асклепија у грчкој медицини (живео око 2900. год. пре н. е.).

Од 16. века Асклепијев штап се прихвата као ознака целе медицинске струке. Овај симбол је настао спајањем два објекта: Асклепијевог штапа и „свете змије“, која је заправо симбол његове ћерке, Хигије. И она је од античког доба поштована као богиња здравља, Аполонова унука, често је и поистовећивана са самим здрављем.

Данас су широм света у употреби различити симболи медицине, чије порекло сеже у далеку прошлост. Оправдана је примена традиционалног симбола – „змија обавијена око штапа“. Примена овог симбола и тумачење његовог значења пружа могућност мултидисциплинарних истраживања.

Кључне речи: медицина, симболи, Асклепије, Библија, змија, штап.

Увод

У Хомерово време медицина је ушла у митско-религиозну фазу развоја. У то време је Аполон сматран богом медицине. Болесници су се њему обраћали за помоћ, као и бројним другим боговима и богињама. Научна медицина је настала у Грчкој у старом веку и одатле се проширила по читавом свету. Када је Грчка изгубила своју самосталност 146. године пре н. е. и дошла под васт Рима, Римљани су прихватили тековине грчке културе и грчку медицину. Први римски лекари били су Грци. Грчка медицина је наставила да цвета и даље у Византијском царству. Византија је преузела знања и искуства античке медицине и фармакологије, неговала их и преносила суседним народима. Преко Византинаца су и Арапи упознали класична медицинска дела, која су превели на арапски језик. Њиховом заслугом сачувана су ова дела у мраку средњег века. Преко арапских превода Запад је упознао дела Хипократа, Галена и других великана античке медицине⁽¹⁾. У српским средњовековним манастирским болницама коришћени су преводи ових медицинских дела, које је најпре преводио Свети Сава, а касније бројни монаси⁽²⁾.

Антички медицински трагови на терену некадашње Југославије, односно ширем подручју Балкана били су предмет бројних истраживања⁽³⁾. Сведочанства о развијеној научној медицини на територији Балканског полуострва датирају из доба римске доминације. Фигуре Асклепија и Хигије, нађене археолошким ископавањима на Медијани (и Тврђави) указују на веровање у античког бога медицине Асклепија и његову кћер богињу здравља, Хигију^(4,5). Хришћанска Византија је брижљиво чувала културна блага антике не зазирући од паганске уметности ни од паганске мудрости⁽⁶⁾, чему иду у прилог и новија истраживања на Медијани^(4,5,7).

У историјској науци је много дискутовано и различито решавано питање Константиновог односа према хришћанској вери. Према једнима, Константин је био верски индиферентан и подржавао је хришћанство из политичких разлога, док други верују у његово преобраћење и управо у њему виде узрок великог преокрета који је наступио у верској политици Царства. За обе тезе су навођени многобројни аргументи. Многа сведочанства говоре о томе да је Константин био убеђени хришћанин, а многа опет о томе и да се придржавао старих паганских традиција⁽⁶⁾. О томе сведоче и делови оградe са хермама од бронзе (друга деценија 4. века), на којој се налазе статуе (глава Асклепија и глава Луне) откривене археолошким ископавањима на Медијани 2000. године^(4,5,7). Присуство главе богиње Луне и бога Асклепија, лекара, који је касније проглашен божанством медицине, тражи додатно тумачење од историчара медицине, за његово присуство на Медијани и поред Хипократове медицине која је дошла после њега. На ово питање, за сада, археолози само одговарају: „То је антика“! Међутим, одговор на ово питање крије се у оригиналној Хипократовој заклетви.

Порекло симбола

Према митологији и предању, Асклепије је био син бога Аполона и његове љубавнице, нимфе Корониде. Због њене прељубе за време трудноће, Аполон је послао своју сестру Артемиду да је убије. Аполон је спасио Коронидино и његово дете и дао га кентауру Хирону, који га је одгајао и обучавао. Хирон је био учитељ Тезеју и Хераклу⁽¹⁾. Кентаур Хирон је научио Асклепија вештини оперисања и употреби лекова и прављењу љубавних напитака (према Пиндаровим питијским одама). Наиме, мудри кентаур га је научио медицинским знањима тога доба; а уз његову помоћ он је постао најпоштованији лекар. Једном када је Асклепије стајао крај постеље оболелог Глаука обмотала му се змија око штапа. Он је убио змију, али је на своје запрепашћење видео другу змију, која је у устима носила лековиту траву и брзо вратила у живот убијену змију. Асклепије је анализирао лековиту биљку и њоме почео да враћа мртве у живот⁽⁸⁾.

Према предању, богиња Атена је Асклепију дала чудотворну Медузину крв. Крв узета са леве стране било које од горгона, била је смртоносна, а уколико би била узета са десне стране њоме су се могли оживљавати мртви. Крв која је потекла са Медузине десне стране била је толико лековита, да је Асклепије успевао да оживи многе мртве. Баш због ове његове способности да оживљава људе, Плутон, бог подземља, се уплаши да Асклепије не поремети поредак у свету па је замолио Зевса да муњом убије Асклепија⁽¹⁾. Аполон је из освете због смрти свога сина убио Киклопа који је створио Зевсове муње⁽⁹⁾. Зевс је убио Асклепија по наговору бога подземља, али га је касније због гриже савести прогласио богом медицине⁽¹⁾. Пошто је схватио Асклепијеву важност, Зевс га је ставио на небо као сазвежђе Змијоносац / Змијоноша или Офијух (лат. *Ophiuchus*)⁽⁹⁾. Ово сазвежђе лежи између Ваге и Стрелца.

Асклепију су посвећени бројни храмови и светилишта у Грчкој, од којих су најпознатији у Книду, Косу, Пергаму и Епидуру. Болесници који су долазили у те храмове на лечење, морали су претходно да посте, читају молитве, и да принесу своје дарове, па да се окупају, како би им после купања наишао замор и сан („храмови сан“) у олтару или на нарочитом лежишту, „абатону“. Жреци су закључивали о природи болести и одређивали лекове и начин лечења по сновима које би болесници сањали. Зидови храмова били су пуни уклесаних натписа који су сведочили о чудотворним излечењима. Нема сумње да су у тим храмовима постигнути и многи терапеутски успеси, не само због сугестивног веровања у Асклепијеве божанске моћи, већ и стога што су свештеници уз религиозну примењивали и рационалну терапију (лековите биљке, облоге, купке-лековита топла врела, сунчање, дијету, гимнастику и др)^(1,10,11). Међутим, вршене су и операције у случају живчаних болести („епилептичких спазема“ и јаке главобоље). У литератури и по храмовима приказани су лекари, Асклепијеви синови, у току трепанације лобање^(12,13). Према неким изворима, Асклепије

се борио у Тројанском рату на страни Ахејаца, када је излечио Филоклета од угриза змије. Према другим изворима, то су били његови синови које Хомер помиње као даровите лекаре и исцелитеље⁽⁹⁾.

Асклепије је имао два сина, који су, такође, били лекари и пет кћери од којих су две постале познате у медицини (Панакеја и Хигијеја / Хигија). Богиња Хигија је најзначајнија Асклепијева ћерка. Била је оличење душевног и телесног здравља. Она је представљала Асклепијеву пратњу и обожавана је заједно са њим⁽¹⁾. О томе сведоче и ископане фигурице Асклепија и Хигије на Медијани које датирају из 3. / 4. века нове ере^(4,5). У једној просторији откривена је, 1972. године, група оштећених статуа, на којима су представљени Асклепије, Хигија, Дионис, Херкул и Сатир⁽⁵⁾.

Асклепијеву вештину и уметност лечења наставили су његови потомци Асклепијади, од којих је најпознатији Хипократ, оснивач клиничке медицине, који је своју праксу започео у Асклепијевом храму на острву Косу. Оригинална Хипократова заклетва помиње и Асклепија: „Кунем се Аполоном лекаром, и Асклепијем, и Хигијом, и Панацејом и свим осталим боговима и богињама ...“⁽⁸⁾. Бројни лекари у храмовима су исцељивали у част бога Асклепија (и / или уз његову помоћ), а долазили су им и бројни ходочасници. Асклепије је био поштован и у периоду раног хришћанства⁽¹⁴⁾.

Светилишта у част бога Асклепија (Асклепијаде) била су подигнута у Епидауру, Пергаму, Арголиди и Косу. Најпознатија светилишта су била у Арголиди и Епидауру⁽¹⁵⁾. У овим светилиштима су лечени оболели од различитих болести. У исцелитељским ритуалима су коришћене змије. Неотровне змије су остављане да пужу на поду где је болесник спавао.

Традиционални симбол – штап око кога се увија змија

Асклепијев штап симболизује лекарско умеће спајајући змију, која свлачењем своје коже представља симбол поновног рађања и плодности, са штапом симболом ауторитета приписаном богу медицине. Раширено је тврђење које говори како је змија омотана око штапа заправо змија белоушка / „бјелица“ (*Elaphe longissima* или *Zamenis longissimus*), такође позната као Ескулапова или Асклепијева змија, врста аутохтона за југоисточну Европу, Малу Азију и неке средњоевропске регије богате топлицама, које су настанили Римљани⁽¹⁶⁾. Асклепијев култ је био раширен у читавој Грчкој и у свим грчким, а касније и римским колонијама⁽¹⁾. Асклепија су сматрали присутним не само у његовим храмовима, већ и у свим здравим брдовитим местима и покрај лековитих топлих извора, па су ту жртвовани у славу његову петлови и козе; били су му посвећени змија и сова, као симболи животне снаге, мудрости и опрезности. Неки сматрају да су змије изабране као симбол подмлађивања, због тога што пресвлаче кожу.

Од 16. века Асклепијев штап се прихвата као ознака целе медицинске струке. Међутим, мало је познато да је овај симбол настао спајањем два објекта: Асклепијевог штапа и „свете змије“, која је симбол његове ћерке, Хигије. И она је од античког доба поштована као богиња здравља, Аполонова унука, а често је и поистовећивана са самим здрављем⁽¹⁷⁾.

Теорија „црва“

Неки научници заступају мишљење да је симбол медицине некад представљао црв омотан око штапа. У античко време су биле честе инфекције змијоликим паразитом попут „гвинејског црва“ (*Dracunculus medinensis*). Њихов третман је био драстичан и подразумевао је набадање ових црва на штап, или обавијање црва око штапа. Ту услугу су лекари приказивали сликом коју данас посматрамо само као симбол. Црв је погрешно замењен змијом у средњем веку па је од тада уместо црва симбол постао познат као штап с обмотаном змијом⁽¹⁸⁾. Обзиром на примену меса змије у изради универзалних лекова за све болести, познатих као теријаци – панацеје, који су дуго били у употреби⁽¹⁾, констатација Емерсона (Emerson, 2003)⁽¹⁸⁾ је веома дискутабилна.

Библија – змија на штапу („Нехуштан“/ „Неустан“)

Сличан симбол, „Неустан“, спомиње се у Библији. Наводи се како су Израелци почели говорити против Мојсија и Бога због свог очајног положаја по изласку из Мисира (4 Мој. 21, 4-5). То је разљутило Бога те је послао „љуте змије“ које су уједале људе, због чега су многи умрли (4 Мој. 21, 6). Зато је народ дошао Мојсију кајући се: „... згријешисмо што викасмо на Господа и на тебе; моли Бога нека уклони змије од нас“. И Мојсије се помоли за народ. И Господ рече Мојсију: „Направи змију ватрену, и метни је на мотку, и кога уједе змија, нека погледа у њу, па ће оздравити“ (4 Мој. 21, 7-8). Мојсије направи змију „од мједи“ (одн. змију од бакра) и постави је на дрвену мотку. Кад год би некога ујела отровница, погледао би у „мједену змију“ и оздравио (4 Мој. 21, 9). Временом је „змија од мједи“ почела да се употребљава као „идолопоклонички симбол“. Зато цар Језекија (који „чињаше што је право пред Господом“) истребљује идолопоклонство: „обори висине, и изломи ликове и исијече лугове; разби змију од мједи, коју бјеше начинио Мојсије, јер јој до тада кађаху синови Израилеви; и прозва је Неустан“ (2 Књига о царевима 18, 4; 2 Днев. 31, 1, 4 Мој. 21, 9)^(19,20).

Слика медене змије и данас украшава болнице како би означила лечење које доктори обављају у тим установама. Лик такође наговештава особу, Господа Исуса Христа уздигнутог на крст, лице које може лечити нашу огорченост и самосажалевање кад се нађемо у некој животној

пустињи или тешко болесни⁽¹⁷⁾, посебно од хроничних и неизлечивих болести. „И као што Мојсије подиже змију у пустињи, тако треба син човечиј да се подигне. Да ниједан који га вјерује не погине, него да има живот вјечни“ (Јован, 3, 14-15). Крсни знак, односно „Исцељујућа моћ Крста јасно је истакнута у Православној цркви за време литургије на празник Возвиђења светог Крста, када га у више махова назива „лекарем болесних“ и помиње једно старозаветно предсказање: змија од мједи коју је Мојсије ставио на мотку била је лек од Бога дат онима које су ујеле змије (4 мој 21, 6-9)⁽¹⁴⁾. Захваљујући подстицају појединих хришћана медицина је постала друштвена институција. Православна црква је преузела иницијативу за организовањем лекарске професије у циљу лечења и систематског третмана пацијената у болничком оквиру најпре у византијским болницама (болница у манастиру Пантократор)⁽¹⁴⁾, а касније и у српским средњовековним болницама⁽²⁾. Анализирајући духовни смисао болести и хришћанске путеве лечења Жан-Клод Ларше (2006) проучава дела бројних светитеља и теолога и цитира неке од њих: „Бог је истински лекар, једини лекар за тело и душу“ (*Homelies sur les demons*, I, 5 – св. Јован Златоусти); за св. Варсануфија је важно да човек никад не заборави да при обраћању лекару и употреби лекова – кроз њих заправо лечи Бог⁽¹⁴⁾.

Кадуцеј или Хермесов штап (Херолдски штап)

Временом се као симбол медицине усваја и кадуцеј (лат. *caduceus*) – крилати штап Хермеса, грчког бога трговине, сина Зевса и Маје, око којег се симетрично увијају две змије. Једина права веза овог бога са медицином је то што је породило Асклепијеву мајку Корону, принцезу Тесалије, која је по предању зачала са богом Аполоном, богом излечења⁽²¹⁾.

Међу Грцима кадуцеј је изворно представљао херолдски штап (или палицу), што значи херолд (лат. *heraldus*) – гласник или „јавни весник“. Један грчки мит о пореклу кадуцеја је део приче о Тирезији, који је пронашавши две змије током парења убио женку властитим штапом. Тада се Тирезија претворило у жену, и у том облику је остао све док није седам година касније поновио исти чин на мужјаку змије. Овај штап са својом чаробном „претворбеном моћи“ дошао је касније у власништво бога Хермеса. Други мит говори о томе како је Хермес (проналазач лире) свирао лиру израђену од корњачиног оклопа намењену Аполону, који га је заузврат поставио за посланика међу боговима с кадуцејом као симболом његове службе. Према предању постоји прича како је Хермес (или римски Меркур) угледао две змије испреpletене у смртоносној битки. Раздвојивши их својим штапом, међусобно их је помирио, а као последица тога настао је штап с две змије који је представљао знак мира. У Риму Ливије помиње кадуцеатора (лат. *caduceator*) који је водио мировне уговоре под дипломатском заштитом кадуцеја којег је носио поред себе⁽²²⁾.

Кадуцеј је коришћен као симбол код Вавилонца, народа Месопотамије, а може се наћи и на папирусима древног Египта. Вилиам Хејс Вард (William Hayes Ward, 1910) је открио да су се симболи налик класичном кадучеју појављивали често на месопотамијским цилиндричним печатима. Према његовим истраживањима време настанка симбола датира од 3000. и 4000. год. п.н.е., због чега је предпоставио да би тај знак могао бити извор грчког кадучеја⁽²³⁾. Фротингем (Frothingham, 1916) је наставио истраживања доктора Варда (Ward) и дискутовао о подацима да је прототип Хермеса било источњачко божанство вавилонског порекла представљено у свом најранијем облику као змијски бог. Из те перспективе кадучеј је представљао самог Хермеса у његовом раном облику као бога Нингисхзиде, „гласника Мајке Земље“⁽²⁴⁾. Новија научна истраживања не помињу вавилонско порекло ни Хермеса ни Кадучеја. Наглашава се да кадучеј означава Хералдов штап⁽²²⁾.

У касној антици кадучеј је вероватно служио као основа за астролошки знак који је представљао планету Меркур, а у римској иконографији често је био приказиван како стоји у левој руци грчког бога Хермеса, гласника богова, водича мртвих и заштитника трговаца, коцкара, лажљиваца и крадљиваца⁽²²⁾. Хермес је персонификовао и вештину алхемије, која је до средњег века била нераздвојни део медицине⁽¹⁷⁾.

Светлосна формула симбола медицине

Светлосна формула коју је дефинисао Спасоје Влајић (1992) повезује фонетски склоп појма датог језика са фреквенцијом светлости. На основу фонетског склопа речи датог језика испитује се преображај звучне енергије речи (појма) у електромагнетну енергију нервних струја. Да ли је овај преображај хаотичан или подлеже неким законима њиховог међудејства? Резултати истраживања показују да се унутрашње законитости симболичке функције језика делом поклапају са представом коју су о односима појма (речи – назива) и значења имали мудраци старих епоха. Светлосна стања гласова су изражена преко спектра беле светлости реда величине 10^{12} Hz тако да свако слово има дату фреквенцију светлости. „Боја појма (назива)“ је хромофон (S) који показује смисаону везу звука (Z), светлости (S) и енергије (E) и представља ESZ ниво. ESZ ниво је квантована вредност којом се изражава отисак – матрица односа наводног феномена у менталном пољу као и деловање чинилаца који су повезани са дубљим смислом кога савремена наука готово априори одбацује⁽²⁵⁾.

Применом обрасца светлосне формуле анализирали смо симболе медицине и добили следеће резултате, као и одговарајуће боје назива:

Симбол медицине	S	Nesz	Боја назива
Асклепијев штап	592,14287	4	Жуто зелена
Змија обавијена око штапа	604,35	4 (3,9392)	Жуто зелена
Црв око штапа	603	4	Зелена (тамна)
Змија на штапу од мједи	604,3158	4 (3,9386)	Жуто зелена
Змија на штапу од меди	622,111	4 (4,233)	Зелена (тамна)
Змија на штапу од бакра	618,789	4 (4,179)	Зелена (тамна)
Неустан	5,7685714	4 (3,48)	Жуто зелена
Нехуштан	602	4 (3,9)	Зелена (тамна)
Нехустан	582,875	4 (3,58125)	Жуто зелена
Хермесов штап	566	3 (3,3)	Жуто смеђе - сива
Двострука змија око штапа	609,3636	4 (4,02272)	Зелена (тамна)
Двоструко симетрична змија око штапа	582,9375	4 (3,5823)	Жуто зелена
Кадуцеј	603,4285	4	Зелена (тамна)
<i>Caduceus</i>	490	2	Наранџаста
Херолдски штап	623	4 (4,25)	Зелена (тамна)
<i>Heraldus</i>	600,5	4 (3,875)	Жуто зелена
Аполонов штап	675, 25	5	Плава (бела)

Симболи и знакови имају значење првенствено емоционалне и психичке категорије. Пок. академски сликар Антић то објашњава речима: „Слика је духовна организација вечитих симбола“. Уметник нас упућује на значај „духовних симбола“, који повезују све епохе духа/културе⁽²⁶⁾. Симболи медицине, према нашем истраживању имају исто значење.

Примена меса змије у лечењу

Месо змије је употребљавано у припремању противотрова и универзалних лекова – теријака / панацеје (Митридатов противотров, који су касније усавршили Неронов лекар Андромах и Гален, тако што су број састојака од 54 повећали до 100). Теријаци су примењивани у фармацији до 20. века^(1,27). Змијски отров је нашао примену у медицини (за израду антивипериног серума)⁽²⁷⁾. Месо змије се употребљавало и у народној медицини (за разумевање немуштог језика и познавање тајне примене лековитог биља)⁽²⁸⁾, као и за лечење епилепсије⁽²⁹⁾. У многим земљама широм света, како на Истоку тако и на Западу, змија је најчешће симбол вишег мистичног наслеђа и употребљавана је у различитим култовима. Као и индијски идолопоклонци змија, следбеници овог ритуала у Мексику справљали су и паприкаш од змија. У обе ове друштвене заједнице храњење овим месом требало би да донесе сваки благослов, а посебно окултне моћи⁽³⁰⁾. Прастара веровања су се одржала у народној медицини. Према народном веровању онај који види две змије док се паре и баци преко њих неки покров или комад одеће касније може успешно да лечи падавицу⁽²⁸⁾. У народној медицини бели лук се употребљавао као универ-

зално средство, панацеја, за лечење свих болести, посебно тамо где никакво друго средство не помаже ради заштите од сваког зла (СЕЗ, 55, 1953, 230). Посебна лековита својства приписивана су белом луку који је био уплетан у венац од ивањског цвећа, о Ивањдану (ЖСС, 133), или онај који је проникао кроз змијину главу (Караџић, 4, 1903, 194; СЕЗ 32, 41) или који је о Бадњем вечеру био на столу (ЗНЖОЈС, 19, 118)⁽³¹⁾.

Закључак

1. Данас су широм света у употреби различити симболи медицине, чије порекло сеже у далеку прошлост, али је и даље за прави симбол медицине прихваћен традиционални симбол – змија обавијена око штапа и змија на штапу.

2. Светлосна формула симбола медицине показује скоро једнаку боју појма (хромофон / S) и Nesz за Асклепијев штап, неустан и кадуцеј / херолдски штап (жуто зелна, зелена тамна), док је хромофон симбола *caduceus* наранџасте, а Хермесовог штапа жуто смеђе – сиве боје.

3. Према светлосној формули српска и грчка реч кадуцеј има хромофон близак већини наведених симбола за разлику од латинског назива *caduceus* за Хермесов штап.

4. Примена симбола медицине и тумачење њиховог значења пружа могућност за даља мултидисциплинарна истраживања.

5. Познавање значења симбола медицине је важно због злоупотребе симбола змије од стране гностичара и сатанистичких секти и култова.

Литература

1. Glesinger L. Povijest medicine. Zagreb: Školska knjiga; 1978.
2. Илић-Тасић С., Пантовић М., Јовић Н., Раванић Д, Обрадовић Д., Сретеновић С., Пантовић М., Пантовић В. Лечење епилепсије у српским средњовековним манастирским болницама. Срп Арх Целок Лек. 2009; 137 (11-12):702-705.
3. Дрча С. Naissus. У: Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века, Јоџић М. и сар. Београд: САНУ. ЦИП – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије; 2004. п.49 - 58.
4. Дрча С. Медијана. Ниш: Народни музеј. Пеликан; 2006.
5. Stanojević V. Antički medicinski tragovi na tlu Jugoslavije. Pro medico 2 IV. Kranj: Gorenjski tisk; 1972. p.14-21.
6. Острогорски Г. Историја Византије. Београд: Просвета; 1996.
7. Јоџић М., Дрча С., Максимовић М., Јанковић Михалџић Д.

Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века. Београд: САНУ. ЦИП – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије; 2004.

8. Marić J. Medicinska etika VI izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Savremena administracija; 1994. p.77.

9. Asklepije. Wikipedia – Wiki. <http://wikipedia.mobi/bs/Asklepije>

10. Toole H. Asclepios. I Asclepios dans l’histoire et la legende II Analyse critique des cures attribuees a Asclepios. In: Les origines de la medicine en Grece. Ce volume a ete publie a l’occasion du Veme Congres europeen de cardiologie. Athenes; 1968. p.1-27.

11. OEconomos S.N. Le glorieux Asclepieion de Cos. In: Les origines de la medicine en Grece. Ce volume a ete publie a l’occasion du Veme Congres europeen de cardiologie. Athenes; 1968. p. 47-51.

12. Pournaropoulos G.C. La medicine hellenique avant Hippocrate I Les origines de le medicine grecque. II La medicine hellenique avant Hippocrate. In: Les origines de la medicine en Grece. Ce volume a ete publie a l’occasion du Veme Congres europeen de cardiologie. Athenes; 1968. p.63-76.

13. Stamatiades E.K. La chirurgie en Grece a l’age d’or. In: Les origines de la medicine en Grece. Ce volume a ete publie a l’occasion du Veme Congres europeen de cardiologie. Athenes; 1968. p.85-90.

14. Ларше Ж.К. Теологија болести. Ниш: Центар за црквене студије. Београд: Арс Либри; 2006. п.73, 85.

15. Charitonidou A. Epidaurus The sanctuary of Asclepios and the museum. Clio editions; 1978.

16. Asklepijev štap. http://hr.wikipedia.org/wiki/Asklepijev_%C5%A1tap

17. Simboli medicine: štap i zmija. <http://www.psihijatrija.com/psihijatrija/SIMBOLI%20MEDICINE%20STAP%20I%20ZM...>

18. Emerson, J. Eradicating Guinea worm disease: Caduceus capition (<http://www.backspace.com/notes/2003/07/27/x.html>); 2003. Preuzeto lipnja 2007.

19. Библија. Свето писмо Старога и Новога завјета. Предео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет предео Вук Караџић. Београд: Издање Британског и Иностраног Библијског друштва; 1930.

20. Библија. Свето писмо Старог и Новог завета / Стари Завет по преводу Ђуре Даничића, Нови завет по преводу Вука Караџића и Светог архијерејског Синода, по исправкама и преводима Светог Владике Николаја. Ваљево: Глас цркве. Београд: ЦИП – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије; 2007.

21. Katilović D. Simboli medicine. U: Svet kompjutera
www – vodič; 2004.
<http://www.sk.rs/2004/03/skwv01.html>
22. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Kaducej>
23. William H. W. The Seal Cylinders of Western Asia.
Washington; 1910.
24. Frothingham A.L. Babylonian Origins of Hermes the
Snake-God, and of the Caduceus. American Journal of
archeology. 1916; 2, 2: p.175-211.
25. Vlajić S. Svetlosna formula i svetlosni nivoi posmrtnе ravni.
Zemun: IPA Miroslav; 1992.
Голубовић С. Сликарство Радомира Антића (1929-2002)
Утицај поднебља: боја, тајна, духовност. У: Пиротски
зборник 2002, 27-28: стр. 232. Графика Пирот. ISSN 0554-1956.
27. Војанић V., Војанић Z., Илић-Tasić, S. Upotreba produkta
životinjskog porekla u lečenju. Lekovite sirovine Zbornik
radova; 1999; XIX, 19: 59-61.
28. Раденковић Љ. Народна бајања код јужних Словена.
Београд: Балкански институт САНУ. Београд: Просвета;
1996.
29. Живковић Г. Предања о лечењу епилепсије у народу
Зајечара и околине у XIX веку. Развитак. 1980; 1:81-6.
30. Šah I. (1989): Orjentalna magija. BIGZ, Beograd, ISBN 86-13-
00388-5.
31. Чајкановић В. Речник српских народних веровања о би-
љкама. Рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић. Бе-
оград: Српска књижевна задруга, САНУ; 1985.

